

De Eindstrijd

Het afsluitende deel van het geschiedwerk van dr. L. de Jong

Peter Romijn

Op 17 december 1987 betrad dr. L. de Jong de tuinkamer van het gebouw Herengracht 474, die decennialang zijn werkkamer was geweest in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Hier had hij het leeuwendeel van zijn grote geschiedwerk geschreven, met de hand, balpen op blocnote, volgens een dagelijkse routine die hij heeft laten vastleggen op film, en waarover hij bij het ophalen van herinneringen in bewogen bewoordingen vertelde. Het was zijn werkkamer niet meer, De Jong was in 1979 met pensioen gegaan om thuis zijn laatste delen af te schrijven. Nu had zijn opvolger Harry Paape er vijf hoogleraren, allen prominente historici, verzameld – plus een jonkie. Zij waren aangezocht om het slotdeel, deel 14, van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Reacties samen te stellen. Het jonkie was ik, nog niet eens gepromoveerd, twee jaar in dienst van het instituut en aangewezen als secretaris van de redactiecommissie voor deel 14. Deze klus zou voor mij een vormende rol spelen in mijn ontwikkeling als oorlogshistoricus: ik kreeg een inkijk in het ontstaan van dit reusachtige werk, en ook in het historisch bedrijf van die tijd.

De Jong werd welkom geheten door Ernst Kossmann uit Groningen, die als voorzitter was aangewezen. Kossmann was gespecialiseerd in de moderne intellectuele geschiedenis en had in zijn historie van de Lage Landen de Belgische en Nederlandse oorlogsgeschiedenis vergeleken. In 1943 was hij als student ('plutocratenzoontje') door de bezetter opgepakt en in de Elzas tewerkgesteld. Kossmann begeleidde ook mijn proefschrift als promotor. Kossmann was precies een dag ouder dan Ivo Schöffer uit Leiden, die tien jaar eerder het onderzoek naar oorlogsmisdadiger Pieter Menten had geleid. In de oorlog had Schöffer via het studentenverzet hulp verleend aan Joodse onderduikers. De andere leden van de commissie waren jonger. De Rotterdamse mediahistoricus Jan Bank was geboren op de fatale 10^e mei 1940, de dag van de Duitse invasie. Hij was tv-recensent voor *de Volkskrant* en had daarin ook *Het Koninkrijk* gerecenseerd. Ad Manning had aan de Nijmeegse universiteit het onderzoek naar de transitieperiode in het bevrijde Zuiden op poten gezet. Bovendien was hij voorzitter van het bestuur van het RIOD. Als zodanig was hij ook formeel verantwoordelijk geweest voor de publicatie van een aantal van de delen van *Het Koninkrijk* – achteraf gezien een merkwaardige dubbelfunctie: bestuursvoorzitter en lid van deze commissie. Ook Paape was nauw bij het werk van De Jong betrokken geweest. De commissie vond het echter onwaarschijnlijk dat uit deze voorafgaande verantwoordelijkheid problemen zouden ontstaan. Ten slotte was er de Leidse koloniaal historicus Cees Fasseur, die in 1969 als ambtenaar van het ministerie van Justitie de zogeheten *Excessennota* over Nederlandse oorlogsmisdrijven in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog had samengesteld.

Kossmann begroette De Jong op zijn Kossmanns en adresseerde een nog onuitgesproken probleem: 'Zo De Jong, goed dat je vandaag gekomen bent!' Mijn geoeffend oor vermoedde direct een dubbele bodem. De Jong antwoordde dat hij de commissie graag van advies zou dienen. Het idee om een slotdeel met

discussie en kritische beschouwingen samen te stellen was zijn vondst. Niettemin, schreef hij in het voorwoord van deel 12: ‘Het zou onjuist zijn wanneer ik zelf dat deel 14 zou samenstellen.’ Nu stelde hij voor geregeld in de vergaderingen van de commissie te verschijnen. Kossmann beslechtte de zaak snel, in de zin van: ‘Maar De Jong, dat is toch helemaal niet nodig! Geniet jij van je vrijheid en laat het papierwerk aan ons over.’ De Jong begreep de hint en vertrok, het gezelschap opgelucht achterlatend.

De werkwijze

De commissie nam een aantal besluiten over de werkwijze. Per deel van het geschiedwerk moest een inventarisatie worden gemaakt van het beschikbare materiaal aan reacties. Dit werd in twee delen gesplitst: de discussie van De Jong met de steeds uitdijende groep van meelezers van zijn manuscripten vóór verschijning (de ‘adviseurs’), en de reacties die na publicatie in de vakpers, de algemene pers en andere massamedia waren verschenen. Het RIOD zou het RIOD niet zijn als er niet een keurig archief was over het Geschiedwerk, met daarin behalve de handgeschreven en getypte manuscripten en de fiches vol onderzoeksdata ook de correspondentie met adviseurs en de verslagen van besprekingen met de staf van het instituut, waarin de punten van kritiek werden besproken. Sluitstuk van de discussie met de meelezers waren de nota’s van De Jong waarin hij kort op de kritiek inging en toelichtte wat hij er al dan niet mee gedaan had.

Jan Bank en ik vormden een tandem die de eindredactie ging voeren en de voortgang van de productie in het oog hield. Ik had de mooie opdracht de discussies met de meelezers samen te vatten en aan de commissie voor te leggen. Deze met citaten geardeerde leesverslagen werden in deel 14 opgenomen, samen met de door Bank ingeleide selecties van persreacties. De discussies over de selectie waren niet ingewikkeld, want de commissie vond het belangrijk een zo breed mogelijk palet van reacties te laten zien. Uit de discussies vooraf kon vrijelijk worden geciteerd en de weerga-

ve zou door middel van het instituutsarchief altijd controleerbaar zijn. Uiteindelijk, tien vergaderingen later, kwam het werk gereed en kon het op 13 mei 1991 worden gepresenteerd, nu wel weer in aanwezigheid van De Jong, die met de samenstelling verder geen enkele bemoeienis had gehad. In praktische zin heeft het redactiewerk goed zichtbaar gemaakt hoe het oude RIOD georganiseerd was als een geolied toeleveringsbedrijf voor het geschiedwerk en hoe groot de betrokkenheid van de medewerkers was.

Kwesties

Het totale geschiedwerk omvatte 13 boekdelen, in 27 banden, waarin tal van controversiële zaken aan de orde kwamen. De redactiecommissie stelde zich uitdrukkelijk tot doel te laten zien wat de kern van de meningsverschillen was geweest. Oordelen over gelijk of ongelijk van de auteur, dan wel zijn critici, was niet aan de orde. Wel kon er zo nu en dan bevreemding over de werkwijze van De Jong doorklinken, bijvoorbeeld over de manier waarop hij kortaf voorbij kon gaan aan fundamentele kwesties die adviseurs aankaartten. Maar in heikle kwesties moest De Jong vaak opboksen tegen externe kritiek die ook achteraf bij de leden van de redactiecommissie verbazing wekte.

Zo was er de discussie over de vraag of de Nederlandse troepen zich in de strijd tegen de republiek Indonesië schuldig hadden gemaakt aan ‘oorlogsmisdrijven’, dan wel ‘excessen’. Fasseur was een soort kroongetuige: hij had in 1969 de *Excessennota* opgesteld, maar had bij de discussie over deel 12 gezegd dat de term ‘oorlogsmisdrijven’ zeker gerechtvaardigd was. De Jong gaf in dit geval toe aan zijn critici en hield het bij ‘excessen’. Hij gaf zelfs ruimte aan zijn meelezer luitenant-generaal Frans van der Veen, die in het KNIL gediend had, om in een bijlage zijn visie te geven. De commissie sprak zich hierover verder niet uit, maar ik vond en vind zelf nog steeds dat De Jong hiermee te ver ging: een dergelijke kritische stem had bij uitstek in deel 14 thuisgehoord.

Hoewel sommige kwesties in De Jongs geschiedwerk destijds veel emoties opriepen, zoals zijn beoordeling van de rol van het Driemanschap van de Nederlandse Unie, is dit tegenwoordig ten aanzien van de meeste van die onderwerpen niet langer het geval. Dit geldt niet voor het thema Jodenvervolging, dat nog steeds in het middelpunt van het historisch debat staat. Conny Kristel heeft in haar proefschrift *Geschiedschrijving als opdracht* (1998) vastgesteld dat De Jongs visie naarmate zijn geschiedwerk vorderde persoonlijker is geworden. Hij ging meer op zijn eigen positie als Joodse overlevende reflecteren. Dit is niet werkelijk te destilleren uit de discussies door de delen heen, al zijn er in de media wel geluiden te horen geweest dat De Jong als Joodse auteur wellicht toch emotioneel te veel betrokken was om dit onderwerp te behandelen. In Joodse kring vonden sommigen hem soms juist weer te weinig geëngageerd. Discussiepunten met de adviseurs draaiden om de reikwijdte van het antisemitisme in Nederland, de rol van de voorzitters van de Joodse Raad en de meegaandheid van het Nederlandse bestuursapparaat. Deze onderwerpen zijn van blijvende betekenis gebleken, al worden ze inmiddels in een veel breder internationaal perspectief en in meer generieke termen (bijvoorbeeld ‘bystanders’) onderzocht.

Geschiedenis zonder einde?

De Jong mocht graag het maxime van de Utrechtse historicus Pieter Geyl aanhalen, die geschiedenis zag als ‘een discussie zonder einde’. Daarmee onttrok De Jong zich in feite aan het professionele debat, dat natuurlijk niet alleen om argumenteren draait, maar ook om verantwoording van gebruikte methoden en technieken en positionering ten opzichte van de ontwikkelingen in het vak. De Jong vond overduidelijk dat zulke kwesties de vaart uit zijn werk zouden halen. Zijn annotatie was erg summier en met de methode van interviewen zou tegenwoordig geen bachelorstudent meer weggomen: hij sprak met een getuige, schreef nadien snel zijn bevindingen op en liet ze op een fiche uittypen

zonder ze nog ter autorisatie voor te leggen. Hij toonde zich niet erg geïnteresseerd in positionering in het historiografisch debat – dat had immers ‘geen einde’ – en zocht liever verbinding met het grote publiek.

Dit had twee effecten, zo viel me bij het samenstellen van deel 14 op: aan de ene kant verloren prominente vakgenoten als Schöffer of Hermann von der Dunk snel de moed om De Jong te recenseren. Na drie of vier delen hadden ze het wel gezien, want De Jong schudde hun kritiek van zich af. De Jong communiceerde liever met journalisten als intermediair naar het publiek. Onder hen waren ook enkele harde critici, zoals Jan Rogier met zijn in *Vrij Nederland* gepubliceerde cyclus *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten*, maar vooral veel getrouwe volgers. Een van hen was de tv-journalist Jaap van Meekren, die De Jong bij verschijning van de meeste delen mocht interviewen, en een trouwe en bewonderende bondgenoot in het verspreiden van de boodschap was.

De discussie over oorlogsgeschiedenis heeft geen einde, dat weten we nu wel. Sinds de verschijning van deel 14 in 1991 is zij verder ontwikkeld. De wereld van nadien legt ons op steeds nieuwe historische verbanden te zoeken, doordat het vak is geïnternationaliseerd, er nieuwe bronnen beschikbaar zijn gekomen en nieuwe generaties onderzoekers met nieuwe vragen en methoden het roer in handen hebben genomen. Voor mij blijft de herinnering aan een tamelijk uniek project. Het boekdeel geeft nog steeds een rijk inzicht in de politiek en cultuur van de herinnering aan het Nederlandse oorlogsverleden – en niet minder in de ontwikkeling van het historisch bedrijf in de jaren 1960 tot en met 1980.